

Inhoud

Inleiding 17

Proloog 37

Wat te denken van Hitler en de Nazi's? 37

De Joden van Duitsland 43

De rampzalige invloed van de Grote Oorlog 48

Wie was Adolf Hitler en wat wilde hij? 53

Hitlers bochtige weg naar de macht 60

Oordelen en misvattingen in januari 1933 69

I Het eerste jaar – 1933 73

Protest en boycot 75

De ‘nationale revolutie’ 90

De eerste anti-Joodse wetten 98

Joodse reacties 102

Aanhoudende buitenlandse protesten 106

De eerste vluchtelingen 114

II Judenpolitik – 1934-1938 123

‘Geen einde in zicht’ 125

Hjalmar Schacht en Judenpolitik 129

Rechtsschutz – Joodse zelfverdediging 133

De inconsistenties van de Judenpolitik 140

Rassenwetten 148

Leven onder de rassenwetten 153

Reacties van de Joodse buitenwereld op de rassenwetten 157

Duitsers en Joden onder de rassenwetten 159

In de schaduw van de Olympische Spelen 162

De intensivering van de agressie tegen de Duitse Joden 173

III Pogrom – 1938-1939 191

- Oostenrijk 193
- Reacties op de chaos in Oostenrijk 207
- ‘Uitsluitend de volledige destructie van het Joodse leven’ 209
- Anti-Joodse maatregelen in andere landen 217
- Tsjecho-Slowakije en de Sudetencrisis 224
- De Novemberpogrom 232
- Joden in de concentratiekampen 251
- Een vergadering op het Luchtvaartministerie 255
- De totale uitsluiting van Joden uit de samenleving en de economie 262
- Buitenlandse reacties 266
- Vluchten uit het Reich 271
- Hitlers profetie 275
- Het einde van Tsjecho-Slowakije en de bezetting van Bohemen en Moravië 280

IV Oorlog – 1939-1941 289

- De Poolse campagne en Operatie Tannenberg 291
- De Einsatzgruppen en het Duitse leger in Polen 296
- De Poolse Joden 301
- Duitse plannen voor Polen 307
- Eichmann en het Nisko-project 313
- Anti-Joodse politiek en Joodse reacties in het bezette Polen 319
- De gettovorming in Lodz en varianten elders 327
- Oorlog en vervolging in het Reich 335
- Gedwongen euthanasie 339
- Reacties op de vervolging van de Poolse Joden 343
- Oorlog in het westen 351
- ‘De behandeling van volksvreemden in het Oosten’ en het Madagaskar-plan 357
- Joden als ‘vijandelijke vreemdelingen’: internering in Groot-Brittannië en Frankrijk 361
- De Joden onder Vichy en onder Duitse bezetting in Frankrijk, België en Holland 365
- Duitse strategische dilemma’s en de Judenpolitik in het bezette Polen 378
- In het getto van Warschau 392

V Barbarossa – 1941 413

- Plannen voor ‘speciale taken’ in de Sovjet-Unie 415
- De Joden onder Sovjet-heerschappij 423
- De Einsatzgruppen 428

De Roemenen 441
De Duitse militaire voortgang in Rusland en de
anti-Joodse maatregelen 447
Massamoord en gettoïsering in de bezette USSR 458
Transnistrië en de Roemeense moordoperaties 476
De crisis aan het front en de crisis van de anti-Joodse politiek 481
De deportatie van Joden uit het Reich 485
De oorlog in het oosten en de Poolse getto's 503
De Joden in het bezette westen en zuiden van Europa 508
De uitbreiding van de oorlog en Hitlers profetie 517

VI Endlösung – 1942 523

De oorlog en de Wannseeconferentie 525
De deportaties uit het getto van Lodz naar Chelmno 531
Deportaties uit het getto van Lublin naar het vernietigingskamp
Belzec 541
De oorlogsmachine en de moordmachine 550
Deportaties uit het getto van Warschau 558
Treblinka 579
De getto's van het Ostland, Wit-Rusland en Oekraïne 588
De oorlogseconomie en de expansie van Auschwitz 597
De aankomst van de Joden in Auschwitz 601
Auschwitz en de 'Endlösung' 607
De Joden uit het Reich en de Endlösung 611
Theresienstadt 615
De 'Endlösung' in Frankrijk 622
De 'Endlösung' in België, Nederland en Noorwegen 637
In Polen 646
De As-mogendheden, de Geallieerden en de Endlösung 651

VII Totale oorlog – 1943 663

Het verloop van de oorlog en de wendingen in de anti-Joodse
politiek 665
De totale oorlog en het einde van het Duitse Jodendom 668
Noord-Afrika en het zuiden van Frankrijk 675
Salonica en Sofia 682
Het lot van de in Warschau achtergebleven Joden 687
De visie vanuit Washington, Londen en Bermuda 702
Het einde van de getto's in het Generaal-Gouvernement
en het Wartheland 710
De liquidatie van de getto's in het Ostland 722

Opstanden in Treblinka en Sobibor	727
Jodenjachten in Polen	734
De uitbouw van Auschwitz-Birkenau tot vernietigingskamp	740
Judenpolitik in de context van militaire nederlagen	752
De gevolgen van de Italiaanse nederlaag	755
'De dood regent op aarde': de deportaties uit West-Europa	763
Theresienstadt – cultuur en catastrofe	773
Denemarken – vlucht en redding	778
Reacties van de Geallieerden: de War Refugee Board	784

VIII De laatste fase – 1944-1945 789

Hitlers hoop en de Nemesis van Hongarije	791
Het lot van de Hongaarse Joden	794
De War Refugee Board en de reddingsonderhandelingen	804
Het sterven in Birkenau en de dwangarbeid in de concentratiekampen	812
De laatste Jodenjachten en de laatste deportaties	818
De liquidatie van de laatste getto's	826
Bedrieglijke morgenstond: de oorlog en het moorden gaan door	832
De opstand van het Sonderkommando in Birkenau	839
De ontruiming van de kampen, doodsmarsen en massamoorden	844
Bergen-Belsen	852
Het eindspel van de Judenpolitik	857

Epiloog 863

Conclusie	893
Dankwoord	899
Glossarium	907
Noten	917
Bibliografie	1008
Personenregister	1045

1. Centraal Europa, september 1940

2. Grenzen van de Duitse bezetting van Europa, december 1941

3. Het oostelijk Mediterrane gebied tijdens de Tweede Wereldoorlog

Inleiding

De Holocaust is nog nooit zo alomtegenwoordig geweest. Nooit eerder zijn de vervolging en vernietiging zo uitvoerig onderzocht, op zo'n grote schaal onderwezen en zo vaak als onderwerp gekozen voor romans en films. Op 1 november 2005 wees de Algemene Vergadering van de Verenigde Naties de datum van 27 januari aan als International Holocaust Remembrance Day. Dat betekent dat de Holocaust nu bijna wereldwijd herdacht wordt en beschouwd wordt als het mondiale ijkpunt voor het kwaad, de ultieme schending van mensenrechten en het absolute dieptepunt van misdaden tegen de mensheid. De zeventigste verjaardag van de bevrijding van Auschwitz en de concentratiekampen werd gemarkeerd met een ceremonie in aanwezigheid van staatshoofden en kerkelijke leiders, samen met het broze en steeds kleiner wordende gezelschap van overlevenden.¹

Toch bestaat er een gapende kloof tussen het algemene begrip van deze geschiedenis en de hedendaagse wetenschappelijke kennis over het onderwerp. Dit is nauwelijks verbazend, gegeven het feit dat de meeste mensen hun kennis over het Naziverleden en het lot van de Joden ontleenen aan romans en films of aan goedbedoelde maar matig geïnformeerde lessen op school, die vaak ook weer berusten op romans voor jongvolwassenen of de filmversies daarvan. Misvattingen worden nog versterkt door de strak geredigeerde en beknopte versies van de geschiedenis die verschaft worden door het hele samenstel van organisaties dat actief is op het terrein van educatie en herdenking. Al worden deze inspanningen in goed vertrouwen verricht, toch worden ze vaak gedomineerd door andere agenda's, bijvoorbeeld door de wens een inclusieve nationale identiteit te bevorderen of door het op zichzelf lovenswaardige voornemen antisemitisme, racisme, homofobie en andere vormen van politieke, religieuze en etnische intolerantie te bestrijden. Soms wordt tamelijk lui geput uit verouderde wetenschappelijke kennis, in andere gevallen wordt wel meer recent onderzoek gebruikt, maar blijven minder van pas komende aspecten daarvan onderbelicht.²

Het is gemakkelijker om een bezoek van een dag aan Auschwitz-Birkenau te organiseren, waar een geschatte 960 000 Joden zijn vermoord, dan aan Treblinka, waar in kortere tijd omstreeks 860 000 Joden werden omgebracht. Om maar niet te spreken van de wijdverspreide maar overal aanwezige moordplaatsen, de *killings fields*, in Wit-Rusland en Oekraïne, waar omstreeks anderhalf miljoen Joden werden doodgeschoten. Gewetensvolle docenten en opvoeders, die de bezoeken aan Auschwitz en Birkenau organiseren en voorbereiden, streven er gewoonlijk naar het concentratie- en vernietigingskamp te plaatsen binnen de grotere geschiedenis van de genocide op de Joden, maar de emotionele lading die de historische gegevens onvermijdelijk krijgen, wordt sterk gekleurd door het fysiek waarnemen en ervaren van deze plek. Ondanks intensieve voorbereiding blijven de andere plaatsen waar de meeste Joden leden, stierven en werden omgebracht, meer op afstand in de verbeelding en het bewustzijn. Als gevolg daarvan blijft het gangbare narratieve betoog onevenwichtig en eenzijdig. De nadruk op de deportaties naar de vernietigingskampen, in het bijzonder vanuit het westen van Europa en in het bijzonder naar Auschwitz, overschaduwde de verschrikkelijke ervaringen van Joden in de Poolse getto's. Toch was het aantal Joden dat in 1940-41 opgesloten zat in de getto's van Warschau en Lodz groter dan de totale toenmalige Joodse bevolking van Frankrijk, België en Nederland samen. Er stierven meer Joden in het getto van Warschau dan er uit Frankrijk gedeporteerd werden naar de vernietigingskampen in Oost-Europa. Op 29 en 30 september 1941 werden in Kiev op loopafstand van hun huizen meer Joden doodgeschoten dan er Joden in België gedwongen werden de afgrijselijke vijfdaagse reis in goederenwagons te maken naar de vernietigingskampen in Polen. Niettemin is een van de meest typerende symbolen van de Holocaust een goederenwagon op een stuk spoorrails.³

Het gebruik van getuigenissen van overlevenden overtroeft gewoonlijk de verbreiding van wetenschappelijke kennis en inzicht. Overlevenden kunnen vanuit hun ervaring meestal alleen een klein hoekje van de kolossale historische tragedie belichten, maar zij waren er deel van en daarom wordt aan elk woord van hen gewicht toegekend. Maar het veelvuldige gebruik van getuigenissen van overlevenden bij educatieve herdenkingsactiviteiten leidt onvermijdelijk tot het richten van de aandacht en het begrip op een beperkt aantal ervaringen die niet als representatief kunnen worden beschouwd.

Het is allang een cliché geworden op te merken dat de overlevenden atypisch zijn voor wat de meerderheid van de Joden doormaakte tijdens de Naziheerschappij. Met het verstrijken van de tijd treedt uiteraard ook steeds meer op de voorgrond dat zij de Nazi-jaren alleen als kinderen, tie-

ners of jongvolwassenen hebben kunnen ervaren. Zij hebben de dilemma's van de volwassenen waargenomen en ze kunnen vertellen over hoe het was voor hun moeders, vaders, grootouders en oudere verwanten, maar ze kunnen niet uit eigen ervaring getuigen hoe het voelde om als mens van middelbare leeftijd geconfronteerd te worden met vervolging en niet-natuurlijke dood. Ze kunnen slechts een verre echo verwoorden van wat het betekende om huizen en bedrijven kwijt te raken, de vaak met veel moeite verkregen verworvenheden van een heel leven of van meerdere generaties. Jonge mensen waren veelal ook nog afgeschermd van de onderlinge strijd die kenmerkend was voor het leven in Joodse gemeenschappen die onder meedogenloze druk stonden, en ze hadden daar geen direct aandeel in. De druk om mensen van elkaar te scheiden: zij die konden werken tegenover hen die dat niet konden, degenen met hulpbronnen van degenen die daar niet over konden beschikken, de mensen met contacten onder de autoriteiten van degenen zonder enige patronage. De overlevende getuigen konden de emoties van volwassenen die probeerden hun kinderen en geliefden te beschermen, wel zien maar niet voelen, evenmin als de wanhoop en de woede die gepaard gingen met toenemende hulpeloosheid en uiteindelijk met onontkoombaar verlies.

Integendeel, wat de overlevenden te bieden hebben, is een aansprekend voorbeeld van het te boven komen van trauma's uit de jeugdijaren. Ze laten zien hoe het mogelijk is in een generatie te herbouwen wat in de voorgaande generatie genadeloos vernietigd werd. Zulke inspirerende getuigenissen brengen onvermijdelijk een boodschap van redding en verlossing met zich mee. Hoe kaal en onaangenaam de inhoud van een getuigenis ook moge zijn, de leeftijd van de spreker en de moed die getoond wordt bij het oproepen van verschrikkelijke tijden, verlenen de spreker een aureool van heldendom. De getuigen zijn als het ware afgezanten van een angstaanjagend en ver verleden die een hoopvolle boodschap brengen – dat overleving en herstel mogelijk zijn, welke krachten zich ook tegen hen gekeerd hadden.⁴

Herdenkingsbijeenkomsten, vooral wanneer er overlevenden aanwezig zijn, zijn van nature zo geconstrueerd dat moeilijke en gevoelige onderwerpen vermeden worden. De ontwrichting en corruptie van het leven in de getto's en de morele ontluistering van kampgevangenen worden verzwegen. Lastige vragen over gedwongen samenwerking met de Duitse autoriteiten of over wraak met voorbedachten rade worden uit de weg gegaan. Over gevallen van vrijwillige infanticide, seksueel misbruik tussen Joden onderling, verkrachting en zelfs kannibalisme wordt discreet gezwegen. Toch zijn al die dingen van tijd tot tijd voorgekomen

in getto's en kampen, in stedelijke wijkplaatsen en op schuilplaatsen in de bossen. Onderwijsprogramma's bieden meer ruimte voor dergelijke gevoelige kwesties, maar omdat ze erop gericht zijn mensen te wapenen tegen racisme, ligt de nadruk op de misdaden van de Duitsers, hun bondgenoten en medeplichtigen of op de onverschilligheid van de 'omstanders'. Stilstaan bij de verschrikkelijke dingen die Joden andere Joden hebben aangedaan kan in de buurt komen van 'het beschuldigen van de slachtoffers', een vorm van bevooroordeeld denken waar 'Holocausteducatie' nu juist een eind aan wil maken. Ironisch genoeg zijn dit echter ook de terreinen die tegenwoordig door gewetensvolle en verantwoordelijke onderzoekers verkend worden.⁵

De naamgeving zelf is in toenemende mate problematisch geworden. 'De Holocaust' – hier met hoofdletters om de culturele constructie te benadrukken, meer dan de historische gebeurtenissen waar het woord geacht wordt naar te verwijzen – is steeds meer een term geworden die een en dezelfde gebeurtenis lijkt te impliceren, gekenmerkt door systematische procedures en een uniforme ervaring. Maar meer recente geschiedschrijving wijst juist op nuanceverschillen tussen verschillende landen, regio's, districten en zelfs naburige dorpen. Onderzoekers zijn gevoeliger geworden voor variaties in tijdsverloop, ook op het niveau van lokaliteiten en maatschappelijke segmenten, die elk afzonderlijke trekken blijken te hebben die de kansen op leven en dood beïnvloedden. Sommige historici betogen dat binnen 'De Holocaust' een aantal elkaar overlappende genocides woedde. In Roemenië bijvoorbeeld werd begonnen met moorddadige etnische zuiveringen tegen plaatselijke Joden vanuit een nationalistische agenda die afweek van de Duitse aspiraties en er soms mee in strijd was. Perspectieven op de catastrofe zijn aan het veranderen, maar dit dringt vooralsnog amper door binnen het vertrouwde maar verouderde verhaal.⁶

Dit boek is voortgekomen uit een zekere bezorgdheid over het gebrek aan overeenstemming tussen aan de ene kant de verbeelding van De Holocaust in de populaire cultuur, in educatieve programma's en bij herdenkingen en aan de andere kant de onthullingen van onderzoekers uit vele disciplines, zowel binnen als buiten academische kaders. Sinds de jaren '90 is die divergentie sterker geworden, mede door de toegenomen omvang van het onderzoek sinds het einde van de Koude Oorlog en dankzij het opengaan van archieven in Oost-Europa. Toegang tot deze nieuwe archieven heeft zowel individuele onderzoekers als onderzoeksteams onder meer in staat gesteld om de slavenarbeid van Joden en de lotgevallen van Joodse bezittingen en verworvenheden verder te onderzoeken. Meer dan een dozijn landen hebben historische commissies

in het leven geroepen om beschuldigingen omtrent hun beleid tijdens de oorlog nader te bezien. Dit voorbeeld is gevolgd door financiële instellingen en grote industriële corporaties. Het resultaat is een vloedgolf geweest van belangrijke rapporten, wetenschappelijke artikelen en monografieën, nog afgezien van bijdragen van journalisten, politici en activisten. Rond de eeuwwisseling hebben historici, onder wie Michael Burleigh, Ian Kershaw, Peter Longerich, Christopher Browning, Richard Evans en Saul Friedländer, het nieuwe materiaal verweven in nieuwe geschiedverhalen over het leven van Hitler, het Derde Rijk en de destructie van de Joden. Dat heeft uitstekende synthetische overzichten opgeleverd en vele nieuwe inzichten. Sommige studies zijn wereldwijd goed verkocht, van andere is de invloed beperkt gebleven tot een kleine kring van geïnteresseerden.⁷

21

In een aantal tv-documentaires is iets van het nieuwe werk meegenomen, maar de rijkdom van het oorspronkelijke onderzoek en een aantal van de schokkendste ontdekkingen zijn slechts te vinden in gedetailleerde monografieën en hebben het grote publiek niet bereikt. Er verschenen ook diverse kortere geschiedenissen die weliswaar analyses, generalisaties en opsommingen van kale feiten bevatten, maar op zo'n manier dat iets wat uitermate bloedig was, metaforisch tot bloedeloosheid gereduceerd werd.⁸ Saul Friedländer legde in zijn tweedelige geschiedenis van de vervolging en vernietiging van de Joden de lat voor historici die zich met het onderwerp bezighouden zeer hoog. Friedländer ondernam een poging tot 'integrale geschiedenis', die zowel de perspectieven, de acties en reacties van de Joden omvatte, als die van hun kwelgeesten en van degenen die de verschrikkingen van nabij of veraf waarnamen. Door gebruik te maken van een veelheid van contemporaine bronnen probeerde hij de contingentie van de gebeurtenissen te tonen en de chaotische ervaringen van Joden die erin verstrikt raakten en niet bij machte waren te voorzien waarom dingen plaatsvonden, noch hoe ze zouden aflopen.⁹

In dit boek wordt ook gestreefd naar 'integrale geschiedschrijving', maar de aandacht gaat allereerst en zonder enig voorbehoud uit naar de Joden. Het is ook de bedoeling te komen tot een herijking en herziening van de traditionele begrippen en periodisering die tot op heden reconstructies van De Holocaust hebben gekenmerkt.

Die herwaardering begint met de term zelf, waarvan de houdbaarheidsdatum inmiddels verstreken is. Dat is niet primair het gevolg van de politisering van de uitdrukking en de debatten over de betekenis ervan, al vormen die op zichzelf genoeg reden om het woord niet meer te gebruiken. Voor sommige historici betekent de term de Nazivervolgung

en -massavernietiging van de Joden en van andere slachtoffers van de dodelijke racistisch-biologistische politiek die door het nationaalsocialistische regime werd ontwikkeld. Daaronder wordt dan ook de opzettelijke massale dood gerekend van meer dan twee miljoen militairen van het Rode Leger, die in 1941 tijdens de Duitse invasie van de USSR krijsgeslagen werden genomen. Andere historici wijzen op de schetsmatige plannen van sommige Nazifunctionarissen voor de vernietiging of opzettelijke verhongering van Poolse en Russische bevolkingsgroepen en suggereren dat deze ten dele, en in potentie in hun geheel, ook beschouwd kunnen worden als slachtoffers van De Holocaust. Veel Joodse historici blijven daarentegen van mening dat de term beperkt moet blijven tot de Joodse slachtoffers van specifieke antisemitische maatregelen. In Israël wordt veelal de voorkeur gegeven aan het woord 'Shoah' omdat dat als Hebreeuws woord min of meer automatisch alleen naar Joden verwijst. In dit opzicht is het een echo van de Jiddische terminologie die direct na 1945 gebruikt werd door overlevende historici, bijvoorbeeld het woord 'choerban' (verwoesting), al maakten ze ook vrijelijk gebruik van Jiddische equivalenten van woorden als 'catastrofe' en 'destructie'. Maar Jiddische auteurs schreven in zekere zin nog in argeloosheid, terwijl degenen die de term 'Shoah' gebruiken dat uitdrukkelijk doen om te verwijzen naar een Joodse aangelegenheid. Aangezien het woord zowel judeocentrisch is als deel uitmaakt van de naam van de officiële Israelische herdenkingsdag, yom ha-Shoah, wordt het gebruik ervan vaak beschouwd als een uiting van een verondersteld 'zionistische' versie van de gebeurtenissen, waarin Jodenhaat onuitroeibaar wordt geacht, de genocide als onvermijdelijk wordt gezien en de enige veiligheid voor Joden gelegen zou zijn in een eigen staat.¹⁰

Maar dit ideologische dispuut over de juiste betekenis is niet het werkelijke probleem. Dat is veeleer het feit dat de alomtegenwoordigheid van een gestandaardiseerde versie onder de naam 'De Holocaust', zoals die gangbaar is in de populaire cultuur en op het terrein van educatie, een overgeleverde kennis heeft geschapen over wat de Holocaust inhield. De verwachtingen die de term oproept worden dan vervolgens vaak weer bevestigd en versterkt door de rituelen van herdenking en herinnering.

In deze gestandaardiseerde versie, waar ik overigens ook zelf aan bijgedragen heb, was De Holocaust het gevolg van een racistische en antisemitische politiek die eerst in Duitsland door de Nazi's ontwikkeld en toegepast werd en vervolgens werd opgelegd aan de landen die zij bezetten dan wel overgenomen werd door hun geallieerden. Dit alles verliep in stadia. Eerst werden de Joden in Duitsland tussen 1933 en 1938 onderworpen aan discriminatie en buitensluiting. De vervolging die

erop gericht was emigratie te bevorderen veranderde in afgedwongen emigratie en verdrijving uit Duitsland en Oostenrijk in 1938 en 1939. Met het aanbreken van de oorlog begonnen de Duitse autoriteiten Joden te verwijderen uit het vergrote *Reich* en uit de gebieden die veroverd werden. In de jaren 1939 en 1940 werden de Joden in het bezette Polen geconcentreerd in getto's en gedwongen te leven onder verschrikkelijke omstandigheden. De fysieke vernietiging van Joodse gemeenschappen begon met de invasie van Rusland in 1941, tussen 1941 en 1944 gevolgd door de deportatie van Joden uit heel bezet Europa naar de vernietigingskampen in Polen. De laatste fase werd gemarkeerd door de doodsmarsen tijdens de laatste maanden van Hitlers Reich. Gedurende het hele proces werden de Joden gedemoniseerd en gedehumaniseerd door propaganda die erop gericht was het beeld van Joden in overeenstemming te brengen met het smadelijke beeld van 'de Jood', zoals dat bestond in eeuwenoude stereotypen alsook in meer moderne vooroordelen.

23

Het is een geloofsartikel geworden dat De Holocaust het systematische gebruik van staatsmacht vereiste, van moderne bureaucratische methoden, van wetenschappelijk denken en van moordtechnieken die ontleend waren aan industriële productiesystemen. De website van de Holocaust Memorial Day Trust (waarvan ik enkele jaren bestuurder ben geweest), die toezicht houdt op de jaarlijkse educatieve en herdenkingsactiviteiten in Groot-Brittannië rondom 27 januari, vermeldt bijvoorbeeld: 'Tussen 1941 en 1945 trachtten de Nazi's alle Europese Joden te vernietigen. Deze systematische en geplande poging om het Europese Jodendom te vermoorden staat bekend als de Holocaust.' Het geheel van in elkaar grijpende veronderstellingen dat besloten ligt in de naamgeving is zo krachtig dat het bijna onmogelijk is een historisch werk, een roman of een film onder het etiket 'Holocaust' te beginnen zonder er meteen ook al op te zinspelen hoe deze afliep. Michael André Bernstein heeft dat 'terugschaduw' genoemd, het tegendeel van 'voorafschaduw'.'¹

In de voorliggende herijking wil ik deze in ruime kring aanvaarde veronderstellingen ter discussie stellen. Om te beginnen wordt getoond dat de Nazipartij niet aan de macht is gekomen vanwege het antisemitisme. Natuurlijk was het een antisemitische partij, maar er waren weinig specifieke ideeën over wat er tegen de Duitse Joden gedaan zou moeten worden als de partij regeringsmacht zou krijgen. Tijdens de eerste jaren werd de *Judenpolitik* – het anti-Joodse beleid en de anti-Joodse maatregelen – getekend door improviseren en aanmodderen. Hierin schuilt een paradox. Adolf Hitler en de kern van echte Nazigelovigen waren ervan overtuigd dat 'de Joden' de interne vijand waren en dat zij in oorlog waren

met ‘het internationale Jodendom’, maar de kracht van deze vaak geuite overtuiging toonde zich niet helder of direct in de praktijk. In contrast daarmee wijdde Hitler zich wel volledig aan het streven naar herstel van de Duitse macht, dat hij ook vaak als zijn voornaamste doel noemde. Het economische en het sociale beleid werden door dit doel bepaald, net als de diplomatie en de politiek van herbewapening. Niettemin was het raciale beleid zo nauw verweven met Hitlers oorlogszucht dat het moeilijk is te zeggen wat vooropstond: oorlog en verovering om te voorzien in de basis voor een gezond *Volk*, of een gezond *Volk* dat in staat was tot oorlog en verovering? De sleutel voor het begrijpen van de paradox is de fantasie over de ‘Joodse vijand’. Hitler en de zijnen meenden dat zij alleen konden slagen als zij ‘de macht’ van de Joden in Duitsland zouden breken en op afdoende wijze het ‘wereldjodendom’ konden intimideren. Sancties tegen de Duitse Joden waren er niet alleen op gericht hen te ruïneren en uit Duitsland te verdrijven, maar waren ook een dreigend gebaar tegen het ‘internationale Jodendom’. Toen het Derde Rijk eenmaal ten oorlog was getrokken, werden de Joden als gijzelaars én als combattanten beschouwd. De diplomatie, de militaire voorbereidingen en het voeren van oorlog waren dus functies van de strijd tegen de Joden. De politiek en het beleid werden voortdurend beïnvloed door de fantasie over de ‘Joodse vijand’, ook al waren specifieke maatregelen niet expliciet anti-Joods.¹²

In afwijking van veel voorgaande geschiedschrijving wordt hier de vraag opgeworpen of de anti-Joodse politiek van de Nazi’s wel zo systematisch, consistent of zelfs vooraf beraamd was. Tijdens de jaren ’70 en ’80 van de vorige eeuw hebben historici erover gedebatteerd of Hitler van meet af aan de bedoeling heeft gehad de Europese Joden te vernietigen, of dat de genocide zich stap voor stap heeft ontwikkeld, als een bijproduct van andere processen. De ene school betoogde dat de Nazi-politiek voortgestuwd werd door een judeofobische obsessie, die soms getemperd werd door sluw opportunisme. De andere school hield vol dat de anti-Joodse politiek verscherpt en voortgedreven werd door competitie tussen met elkaar wedijverende elites en organisaties binnen het Derde Rijk, een proces van zogenoemde ‘cumulatieve radicalisering’. In de jaren ’90 is een zekere consensus gegroeid. Ideologie en antisemitisme worden gezien als het hart van het Nazistische project terwijl tegelijkertijd erkend wordt dat in de praktijk de anti-Joodse politiek zich niet lineair ontwikkeld heeft, mede door competitie tussen verschillende prioriteiten van diverse sectoren van de samenleving en de economie, door institutionele rivaliteiten en het eeuwige gegeven van met elkaar overhoopliggende personen. Maar zelfs deze middenweg – die bijvoorbeeld gevolgd wordt in het werk van de Duitse historicus Peter Longerich –